

6 De laatste voorbereidingen (1976-1980)

6.1 De verkiezing van de eerste vice-fractievoorzitter

Op 23 maart 1977 viel het kabinet-Den Uyl op de grondpolitiek.¹ Waren ARP, CHU en KVP bij de kabinetsformatie van 1973 nog met succes uiteen gedreven, thans trokken de antirevolutionaire bewindslieden Boersma en W.F. de Gaay Fortman één lijn met de KVP-ministers.²

Dit betekende niet dat de op de kabinetscrisis volgende verkiezingscampagne van het CDA, die door Van Agt in het teken werd gesteld van de noodzaak van een 'ethisch réveil',³ ook eensgezind werd gevoerd. In een intern evaluatierapport van het Centraal Verkiezingscomité (CVC) zou in dit verband worden opgemerkt, dat de parlementaire geschiedenis van de afgelopen jaren het CDA daarvoor te veel parten had gespeeld: 'Een politieke beweging neemt deel aan een kabinet en draagt daarvoor dan ook de verantwoordelijkheid of een politieke partij is in de oppositie en staat vrij ten opzichte van dat beleid. Een weg daartussen is uiterst moeilijk begaanbaar.'⁴ Hiernaast speelden volgens het CVC het 'solistische' optreden van de lijsttrekker een rol, alsook het feit dat de kabinetscrisis op een ongelegen moment was gekomen en niet de steun en de sympathie genoot van het gehele CDA: 'In de campagne is niet duidelijk geworden, dat het CDA zo moest handelen en dat het niet anders kon.'⁵

Op de dag van de verkiezingen sprak het CVC over 'de kleur van het commentaar op de verkiezingsuitslag'. Men was het erover eens dat de verkiezingsuitslag van 1972, die in totaal 48 zetels had opgeleverd voor ARP, CHU en KVP, als uitgangspunt voor vergelijking zou fungeren. Tot dat jaar hadden de drie confessionele partijen tezamen zich enkele verkiezingen lang in neergaande lijn bewogen. Bij de Statenverkiezingen van 1974 leek deze neergaande lijn nagenoeg te zijn omgebogen. Het CDA diende, zo luidde de redenering, een nieuw elan teweeg te brengen in de Nederlandse politiek. Daarom zou de partij bij een resultaat van 48 à 50 zetels in haar commentaar slechts 'ge-

matigd optimistisch' kunnen zijn. Pas bij meer dan 50 zetels paste 'tevredenheid'.⁶

Dit aantal werd niet gehaald. Bij de verkiezingen kwam het CDA uit op 49 zetels. De PvdA behaalde een winst van niet minder dan tien zetels. Met 53 zetels kwam zij onbetwist als grootste partij van Nederland uit de stembus. Wel leek, en dat was psychologisch van belang, Nederland een driestromenland geworden. Daags na de verkiezingen kwam de eerste direct gekozen CDA-fractie bijeen in de Handelingenkamer van het Kamergebouw. De leiding van de vergadering was in handen van de uit de KVP afkomstige Kleisterlee, op dat moment het fractielid met het grootste aantal dienstjaren. Het sprak min of meer vanzelf, dat Van Agt – de lijsttrekker – fractievoorzitter zou worden. Hij werd bij acclamatie verkozen.⁷ De grote vraag was echter wie de eerste ondervoorzitter van de fractie moest worden.

In de fractie was hierover voorafgaand aan de Kamerverkiezingen gesproken. Op voorstel van Andriessen was bij die gelegenheid besloten het in het Concept Tijdelijk Fractiereglement neergelegde automatisme te doen vervallen, waarbij in geval van ontstentenis van de voorzitter het voorzitterschap zou worden waargenomen door de tweede persoon op de nationale kandidatenlijst. In plaats hiervan diende de nieuwe fractie in een vrije stemming te bepalen wie vice-fractievoorzitter zou worden.⁸

Toen op 26 mei 1977 deze vrije stemming werd gehouden, leverde deze 26 stemmen op voor Andriessen, tegen 14 voor Aantjes en vijf voor Kruisinga.⁹ Nadat de vergadering korte tijd was geschorst, aanvaardde Andriessen zijn verkiezing.

Hierop nam Aantjes het woord en merkte – zonder overigens de formele bevoegdheid van de fractiemeerderheid om aldus te beslissen aan te tasten – op, dat hij er op had mogen rekenen tot eerste ondervoorzitter te worden gekozen. De uitslag van de stemming bevestigde bij hem 'de angstige vermoedens die reeds lang bij hem leefden, die echter de laatste maanden wat verminderden, maar die thans weer volop aanwezig zijn. Politiek acht spreker het genomen besluit zeer onverstandig. Het zal de positie van de CDA-fractie gedurende de kabinetsformatie-onderhandelingen verzwakken.'¹⁰ Aantjes stelde ten aanzien van tien van de 14 op hem uitgebrachte stemmen te weten waar zij vandaan kwamen, namelijk van uit de ARP afkomstige leden van de CDA-fractie. Volgens hem kon echter niet worden tegengesproken, 'dat de uit de KVP afkomstige leden in deze frac-

tie over een meerderheid beschikken en daarom besluiten kunnen forceren en doorvoeren'.¹¹

Verschillende van oorsprong antirevolutionaire en christelijk-historische Kamerleden vielen Aantjes op dit punt bij. Zo verklaarde Kruisinga de uitslag van de stemming 'buitengewoon' te betreuren. Hij was het met de analyse van Aantjes volkomen eens. Nu de stemming zo was gelopen wenste hij niet beschikbaar te zijn voor het tweede ondervoorzitterschap van de fractie. Die plaats kwam volgens hem thans toe aan Aantjes.¹² AR-partijvoorzitter De Boer merkte op, dat het bij de verkiezing van de eerste ondervoorzitter diende te gaan om de politieke herkenbaarheid van de drie stromingen binnen het CDA: 'En als dan de functies van fractievoorzitter en eerste ondervoorzitter worden bekleed door leden afkomstig uit de KVP, dan acht spreker dit – voor wat de evenwichtige verdeling van de drie stromingen in de fractiegremia betreft – een brevet van onvermogen'.¹³ Ook De Boers voorganger als AR-partijvoorzitter, De Koning, meende dat de fractie een vergissing had begaan: 'Politiek is het besluit, op grond van het belang van een zich harmonisch ontwikkelend CDA, verkeerd'.¹⁴

Andriessen verklaarde hierop dat, als inderdaad zou blijken dat de plaatsgevonden verkiezing tot eerste ondervoorzitter de politieke gevolgen zou hebben die de vorige sprekers ervan vreesden, hij de eerste was die daaruit de persoonlijke consequenties zou trekken: 'Hij heeft dat eerder gedaan en hij heeft daarna loyaal medegewerkt aan de totstandkoming en de bevordering van het CDA. Dat heeft hij vóór 25 mei gedaan, dat zal hij ook na 25 mei onverkort doen'.¹⁵ Korte tijd later stelde hij inderdaad zijn mandaat ter beschikking.

Tijdens de volgende fractievergadering ging Andriessen nog een stap verder: 'In de fractievergadering van 26 mei is de suggestie geuit dat er sprake zou zijn van een georganiseerde greep van de KVP om het CDA te overheersen. Die suggestie heeft spreker als grievend ervaren omdat dat in alle opzichten onjuist is. Ook in de geschiedenis van de totstandkoming van het CDA is te zien dat de KVP nimmer heeft gepoogd door manipulatie het CDA te overheersen. Om elk misverstand over een mogelijke machtsgreep van KVP-zijde in de CDA-fractie uit te sluiten kan spreker niet beter handelen dan zich thans terug te trekken als lid van het presidium'.¹⁶

Bij deze gelegenheid kreeg Andriessen bijval van de zijde van

verschillende van oorsprong antirevolutionaire fractieleden, die om overigens uiteenlopende redenen zich inmiddels tegen Aantjes hadden gekeerd. Zo verklaarde mevr. Van Leeuwen: 'De heer Andriessen heeft meer dan wie ook onder ons geleden onder de manier waarop de ARP meent met mensen te kunnen omgaan. Reeds eerder heeft hij voor het CDA een offer gebracht. Spreekster respecteert en begrijpt zijn beslissing van heden.'¹⁷ Van Dam voegde hier aan toe: 'Spreker is het eens met het criterium dat zo min mogelijk schade moet worden gedaan aan personen. Maar ook het voorkomen van schade jegens groepen in het CDA is van groot belang. Wat de laatste tijd jegens de KVP is beweerd is grievend.'¹⁸

Op 6 juni 1977 werd Aantjes door de CDA-fractie alsnog aangewezen als haar eerste ondervoorzitter, zij het voorlopig slechts voor de duur van de kabinetsformatie. Andriessen werd voorzitter van de programmacommissie van de fractie en zou uit dien hoofde een belangrijke rol spelen tijdens de kabinetsformatie.¹⁹ De fractie koos Kruisinga tot haar tweede vice-voorzitter.²⁰

6.2 *De formatie van het kabinet-Van Agt*

De gang van zaken tijdens de kabinetsformatie van 1977, die uiterst moeizaam zou verlopen en in totaal bijna zeven maanden in beslag nam, is elders reeds in detail beschreven.²¹ Hier kan derhalve worden volstaan met de constatering, dat een poging tot vorming van een kabinet van CDA, PvdA en D'66 in november 1977 mislukte, mede²² als gevolg van door de PvdA opgeworpen blokkades in de personele sfeer. Hierop werd onder leiding van informateur Van der Grinten in een relatief kort tijdsbestek een regeerakkoord met de VVD opgesteld.²³ Deze coalitie beschikte in het parlement over 77 zetels.

Bij de besluitvorming over de herziene versie van dit akkoord op 28 november 1977, bleken zeven leden van de CDA-fractie er overwegende bezwaren tegen te hebben. Het betrof de van oorsprong antirevolutionaire fractieleden Aantjes, Beumer, De Boer, Van Houwelingen, De Kwaadsteniet en Scholten en de uit de KVP afkomstige S.J.M. Dijkman. Aantjes merkte over het regeerakkoord op: 'De smaak van dit stuk voldoet spreker niet. Hij vindt in dit akkoord ons CDA-program qua geest, kleur en smaak niet terug.'²⁴ De fractie had het optreden van het nieuwe

kabinet te toetsen aan de vier het jaar ervoor overeengekomen formatiecriteria: parlementaire meerderheid, verkiezingsuitslag, maatschappelijke aanvaardbaarheid en herkenbaarheid van het eigen program. Aan de eerste drie criteria voldeed een CDA/VVD-kabinet aanzienlijk minder dan een kabinet van CDA, PvdA en D'66. Daarom moest volgens Aantjes 'overcompensatie' blijken in de herkenbaarheid van het CDA-program. Die trof hij in het voorliggende regeerakkoord echter niet aan en daarom was hij 'vervuld van grote twijfels of dit akkoord de basis kan zijn voor samenwerking met de VVD'.²⁵

Van Agt verweerde zich door erop te wijzen dat wie het voorliggende regeerakkoord afwees, tijdens de vergaderingen van de fractie op respectievelijk 5 en 15 november niet had mogen instemmen met een onderzoek naar de mogelijkheid van een combinatie van CDA en VVD: 'Niemand leze hieruit een persoonlijk verwijt, maar spreker kan met het standpunt van enkele leden, die het akkoord afwijzen, politiek niet uit de voeten'.²⁶

Aantjes hield echter staande, dat de fractie door in te stemmen met een coalitie van CDA en VVD een heilloze weg bewandelde. Het was van hem teveel gevraagd te moeten zeggen dat het thans te vormen kabinet 'zijn' kabinet was. Aantjes kon zich niet strikt binden aan het program van dat kabinet. Men moest echter rekening houden met het vertrouwen dat de fractievoorzitter genoot en de situatie waarin het CDA verkeerde. Al met al wenste Aantjes de totstandkoming van een kabinet van CDA en VVD niet te bevorderen, maar evenmin te beletten. Hij voegde hier aan toe: 'Als de voorzitter verslag uitbrengt aan de informateurs behoeft hij niet te wachten op een interpretatie van het standpunt van spreker. De "zes" van de AR-fractie, die op 4 mei 1973 het eenmaal tot stand gekomen kabinet-Den Uyl besloten te "gedogen" hebben bewezen wat dat betekent'.²⁷

Tijdens het derde CDA-congres, op 10 december 1977, sprak Aantjes over hen, die 'binding' hadden met het kabinet (degenen, die met het regeerakkoord hadden ingestemd) en hen, die met het kabinet 'verbondenheid' gevoelden (de 'gedogers' of, zoals zij spoedig zouden worden genoemd, 'loyalisten'). Letterlijk zei hij: 'Of wij het kabinet nu met binding of met verbondenheid tegemoet treden, voor beide geldt: het beleid zal ons moeten overtuigen'.²⁸

Medio december 1977 spande het nog op het punt van de personele invulling van het kabinet, met name aan AR-zijde. Drie

Amsterdam, 10 december 1977. Tijdens het derde CDA-congres kreeg mr. A.A.M. van Agt na zijn toespraak over de kabinetsformatie een ovationele hulde. Een aantal CDA-Kamerleden, onder wie vice-fractievoorzitter Aantjes (links op de foto) had liever gezien dat de samenwerking met de PvdA was voortgezet, maar moest berusten in de vorming van een kabinet van CDA en VVD. Ondanks de kritische opstelling van deze 'loyalisten' zou het kabinet-Van Agt de volle termijn van vier jaar uitzitten.

in eerste instantie aangezochte kandidaten – Boersma, De Gaay Fortman en Goudzwaard – weigerden mede uit politieke overwegingen toe te treden.²⁹ Hierop zag de AR-top zich genoodzaakt een beroep doen op de niet-loyalisten Albeda, De Koning en J. de Ruiter, welke laatste op dat moment rector magnificus was van de VU.

In het bijzonder de bereidheid van Albeda om de post van Sociale Zaken in het kabinet-Van Agt te aanvaarden was politiek belangrijk. Dit zowel gezien de weinige andere mogelijkheden die de AR-leiding hierna waarschijnlijk nog zou hebben gehad alsook – en vooral – gezien Albeda's achtergrond. Vóór zijn benoeming tot hoogleraar in de economie in 1966 was deze werk-

zaam geweest op de sociale afdeling van Philips en secretaris geweest van het CNV. In 1969 had hij op persoonlijke titel deel uitgemaakt van de door delegaties van PvdA, PSP en PSP ingestelde PAK-werkgroep, die moest rapporteren over de programmatische mogelijkheden voor een progressief stembusakkoord.³⁰ Albeda heeft naderhand verklaard de stap vanuit solidariteit met het CDA te hebben genomen.³¹

Op 19 december 1977 vond de beëdiging plaats van het kabinet-Van Agt/Wiegel, waarin Andriessen minister van Financiën was en Kruisinga minister van Defensie.³²

Een dag later koos de CDA-fractie Aantjes tot haar voorzitter. In het eraan voorafgaande weekeinde had Kleisterlee als fungerend voorzitter van de CDA-fractie zich breed georiënteerd omtrent in de fractie levende opvattingen. Niettemin moest Aantjes zich in de bewuste fractievergadering, alvorens tot stemming werd overgegaan, uitgebreid uitspreken over zijn opstelling jegens het kabinet-Van Agt, waarbij hij – opnieuw – refereerde aan de formatie van 1973:

Bij de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl begon de AR-fractie met een 8:6 verhouding. De binding van de 'acht' ging toen niet verder dan dat aan de AR-bewindslieden niet werd ontraden in dat kabinet zitting te nemen. De opstelling van de 'acht' was toenmaals veel afstandelijker dan die van de 'zeven' jegens het thans tot standgekomen kabinet. Toch hebben de toenmalige veertien AR-Kamerleden samen het kabinet-Den Uyl in stand gehouden. A fortiori geldt dit ook voor het thans totstandgekomen kabinet. Natuurlijk zullen onze politieke vijanden van links en rechts zich afvragen hoe het mogelijk is, dat de heer Aantjes, gezien zijn politieke opstelling, CDA-fractievoorzitter kan worden. Bij ons moet mogelijk zijn wat bij anderen onmogelijk is.³³

Niet de eenheid van het CDA diende volgens Aantjes centraal te staan, maar het karakter ervan: 'Aan dat karakter moeten wij in eenheid gestalte geven.'³⁴

In een artikel in *Nederlandse Gedachten* van begin oktober 1977, getiteld 'Absenten en dissidenten', had Aantjes zich onder meer afgevraagd wat de positie was van degenen die tegen het kort daarvoor bereikte regeerakkoord met PvdA en D'66 hadden gestemd. Letterlijk had hij geschreven: 'Men kan niet tegelijkertijd zijn vertrouwen in de fractievoorzitter als onze eerste politieke representant uitspreken en het resultaat van zijn onderhandelingen integraal verwerpen. Een oordeel over het resultaat

van de onderhandelingen houdt tevens een oordeel over de onderhandelingen zelf in. Ik wil graag aannemen dat de drie zich dit niet hebben gerealiseerd (en daarom moet men er ook de konsekwenties van niet "zum Teufel führen"), maar dit is wel de politieke situatie. Daarom is drie eigenlijk al drie te veel, maar is het niettemin verheugend en voor de positie van Van Agt in de laatste fase van de formatie van grote waarde dat het er slechts drie waren.³⁵

Tijdens de fractievergadering van 20 december 1977 herinnerde het fractielid H. van den Broek Aantjes aan dit artikel: 'De heer Aantjes heeft in de fase van de kabinetsformatie, waarin wij onderhandelden met PvdA en D66, steeds loyaliteit van de fractie aan haar voorzitter gevraagd. (...) Voor spreker is het nu de vraag hoe de heer Aantjes zichzelf ziet nu hij op 29 november het regeerakkoord CDA-VVD heeft afgewezen.'³⁶ In antwoord op deze vraag verklaarde Aantjes, dat het hem speet in het bewuste artikel in *Nederlandse Gedachten* het woord 'dissident' te hebben gebruikt: 'Spreker houdt van woordspelingen. Hij heeft in het woord "dissident" een andere gevoelswaarde toegemeten dan anderen er in geproefd hebben. De ruimte voor het innemen van een afwijkend standpunt werd op 22 september geschapen en daarvan heeft spreker op 29 november gebruik gemaakt.'³⁷

Op Aantjes werden na deze gedachtenwisseling 37 van de in totaal 49 stemmen uitgebracht, op Schakel drie en op Lubbers een. Zes stemmen werden blanco uitgebracht.³⁸ Ook op Lubbers werden bij de verkiezing van de nieuwe eerste vice-voorzitter van de fractie 37 stemmen uitgebracht. Van de in totaal 44 geldig uitgebrachte stemmen, werden er vijf op Van der Mei, een op mevr. G.M.P. Cornelissen en een blanco uitgebracht. De uitslag van de verkiezing van de tweede vice-voorzitter was als volgt: van de 44 geldig uitgebrachte stemmen werden er 38 uitgebracht op Van der Mei, vier op Eversdijk, een op Van Leijenhorst en een blanco.³⁹

Bij de voorbereidingen van de Staten- en raadsverkiezingen van 1978 bleek, dat de samenwerking aan de basis van de drie partijen zich krachtig voortzette. Aan de Statenverkiezingen van 29 maart 1978 werd in alle provincies deelgenomen met één CDA-lijst en één CDA-program. De verkiezingsuitslag was voor het CDA een succes. De partij behaalde 35,1% van de stemmen, tegen 31,9% van de stemmen bij de Kamerverkiezingen het jaar

ervóór en 30,8% van de stemmen in 1974. Het CDA werd hiermee de grootste partij van het land.⁴⁰

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 31 mei 1978 tekende zich eenzelfde beeld af. In 605 gemeenten werd met CDA-lijsten aan de verkiezingen deelgenomen; in 1974 was dat nog slechts in 195 gemeenten het geval geweest. In 32 andere gemeenten was er sprake van een ARP-, CHU-, KVP-lijst of combinaties daarvan. In de resterende gemeenten namen noch het CDA noch de afzonderlijke partijen aan de verkiezingen deel. In totaal behaalden de CDA-lijsten 32,3% van de stemmen, tegen 0,2% voor de PCG-lijsten en 24,4% voor de PvdA.⁴¹

Ook de in 1979 gehouden eerste rechtstreekse verkiezingen voor het Europees parlement, tenslotte, vielen goed uit voor het CDA. Van de in totaal 25 Nederlandse afgevaardigden kon het CDA er tien leveren.⁴²

6.3 Het Rapport grondslag en politiek handelen

Tijdens zijn vergadering van 5 november 1977 aanvaardde het algemeen bestuur van het CDA unaniem een door secretaris Krajenbrink geschreven nota, getiteld 'Van federatie naar fusie'.⁴³ In deze nota was een zogeheten 'planningsmodel' neergelegd, dat onder meer voorzag in de instelling van een commissie, die een nadere concretisering diende te geven van de relatie tussen grondslag en politiek handelen in de nieuw te vormen partij. In feite had de commissie daarmee tot taak het meningsverschil, dat tijdens het beraad van de CDA-top van oktober 1975 in Berg en Dal onopgelost was gebleven, uit de weg te ruimen. De commissie kwam onder voorzitterschap te staan van Verschuer, die in november 1977 als Unievoorzitter werd opgevolgd door de uit het bedrijfsleven afkomstige bedrijfseconoom L.M. van Leeuwen.⁴⁴ De directeur van de Dr. A. Kuypersstichting, Oostlander, werd rapporteur.⁴⁵

In een half jaar tijd vergaderde de commissie in totaal zes maal. Tijdens deze vergaderingen waren de verschillen in kerkelijke en politieke afkomst tussen de leden van de commissie, tussen 'rekkelijken en preciezen' uit de drie partijen, dikwijls merkbaar.⁴⁶ Niettemin heerste er een goede sfeer in de commissie en slaagde zij er zonder al te grote moeite in om tot een gemeenschappelijke formulering te komen.

In het *Rapport grondslag en politiek handelen*, dat de commissie-Verschuer op 30 oktober 1978 aanbood aan CDA-voorzitter Steenkamp, viel na ruim zes jaar weer de benadering te herkennen zoals die de Contactraad voor ogen had gestaan.⁴⁷ De commissie wees de rond het eerste CDA-congres in 1975 gevoerde discussie over de vraag of een niet-christen lid of vertegenwoordiger van het CDA kan zijn op principiële gronden af: 'Wij menen dat deze vraagstelling voorheen niet op een, voor een politieke partij, passende wijze is gesteld. Dat geldt zeker voor de karikaturale vormen waarin deze probleemstelling de ronde is gaan doen.'⁴⁸ Mede geleerd door de ervaringen was de commissie van oordeel, 'dat het belangrijkste bindende element waardoor het CDA een partij is, gevormd wordt door de politieke overtuiging, welke als antwoord op de grondslag vanuit het politieke leven tot stand komt'.⁴⁹ In het CDA diende het daarom te gaan om de vraag of iemand de 'politieke overtuiging' van de partij met inbegrip van het hart daarvan, de toetsing aan de grondslag, aanvaardde: 'Dat is het wat tussen leden en niet-leden onderscheidt. Het kan zijn dat mensen die zichzelf niet als christen willen aanduiden daar ja op zeggen. Het kan ook zijn dat mensen die zich wel zo willen noemen, dat niet aanvaarden kunnen.'⁵⁰

Toen het rapport af was, ontstond bij verschillende leden van de commissie de vrees dat opnieuw zou worden getracht een interne strijd binnen het CDA te entameren over de door de commissie uitdrukkelijk verworpen strijdvraag. In een brief, gedateerd 25 oktober 1978, schreef rapporteur Oostlander aan de leden van de commissie: 'Op de een of andere manier zal men ons steeds weer verleiden om van deze "boom der kennis" te eten. Mocht men daarin slagen, dan wordt het vele, door onze commissie geleverde werk, (misschien reeds vóór de publikatie ervan) de grond ingeboord.'⁵¹ Teneinde dit te voorkomen, stelde Verschuer persoonlijk de begeleidende brief bij het rapport op. In deze brief beklemtoonde hij, dat het CDA zich niet bevoegd achtte om te vragen naar de persoonlijke geloofsovertuiging van zijn leden: 'De leden van het CDA dienen (...) persoonlijk aanspreekbaar te zijn op onze politieke overtuiging, waarvan het hart wordt gevormd door de inspiratie en de toetsing aan de grondslag van het CDA. De vraag "hoe CDA-leden hun positief antwoord op deze aanspreekbaarheid verenigen met hun overtuiging ten aanzien van andere levensterreinen" kan binnen

de grenzen van een politieke partij niet beantwoord worden en verdient derhalve een bespreking op ander niveau.⁵²

In een in het rapport opgenomen gezamenlijke verklaring spraken de vier partijvoorzitters bovendien uit het rapport van de commissie 'een goed uitgangspunt' voor discussie te achten. Zij konden zich 'in grote lijnen met de strekking ervan verenigen'.⁵³

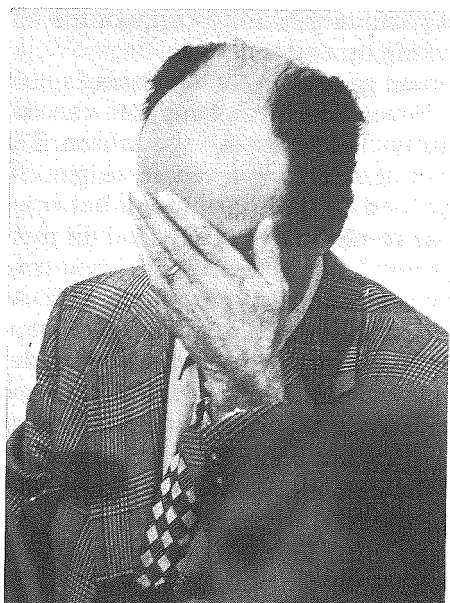
Op 9 december 1978 aanvaardden de drie partijraden het rapport en een daarop gebaseerde resolutie. De ARP deed dit met 127 tegen 50 stemmen. Een amendement van de Kamercentrale Leeuwarden, waarin werd gesteld dat van leden van het CDA verwacht kon worden dat zij zich gebonden zouden weten aan en persoonlijk aanspreekbaar zouden zijn op de grondslag en de politieke overtuiging, werd met 99 stemmen tegen 77 verworpen.⁵⁴ CHU en KVP aanvaardden de resolutie unaniem.

6.4 Het terugtreden van Aantjes

Bij de besluitvorming over het rapport van de commissie-Verschuer is Aantjes niet meer actief betrokken geweest. Op 6 november 1978 deed de directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, L. de Jong, tijdens een persconferentie mededeling van de inhoud van een rapport inzake enige gedragingen van Aantjes tijdens de bezetting.⁵⁵

Vanuit geestverwante kring is die avond aandrang op Aantjes uitgeoefend zijn fractievoorzitterschap op te schorten.⁵⁶ Tijdens de fractievergadering van de volgende ochtend gaf Aantjes echter te kennen er de voorkeur aan te geven zijn verdediging te scheiden van zijn verantwoordelijkheid in de fractie en daarom volledig terug te treden als fractievoorzitter.⁵⁷

De fractie koos haar vice-voorzitter, Lubbers, met 34 van de 45 stemmen tot opvolger van Aantjes.⁵⁸ Lubbers had van 1957 tot 1962 gestudeerd aan de Nederlandse Economische Hogeschool in Rotterdam. Het jaar hierop had hij samen met zijn oudere broer de leiding overgenomen van het bedrijf van zijn vader in Krimpen aan den IJssel, de constructiewerkplaats en machinefabriek Hollandia. Aanvankelijk was hij directie-secretaris van Hollandia, sinds 1965 mede-directeur. Met ingang van dit laatste jaar vervulde Lubbers tevens het voorzitterschap van de Katholieke Jonge Werkgeversvereniging. Nadat deze was gefuseerd met de organisatie van protestantse jonge werkgevers, was

7 november 1978. Aantjes maakt bekend terug te zullen treden als CDA-fractievoorzitter, na de geruchtmakende persconferentie van de directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, dr. L. de Jong, over Aantjes' oorlogsverleden.

hij in de jaren 1968 en 1969 voorzitter van de Christelijke Jonge Werkgevers Vereniging. In 1970 werd Lubbers voor de KVP gekozen tot lid van de Rijnmondraad, waar hij optrad als woordvoerder voor economische kwesties. Alvorens hij in 1973 werd aangezocht als minister van Economische Zaken in het kabinet-Den Uyl, maakte hij hiernaast nog enige tijd deel uit van de programma Adviesraad van de KRO en was hij voorzitter van de Katholieke Werkgevers Metaal.⁵⁹

De voornaamste tegenkandidaat van Lubbers in 1978 was het antirevolutionaire Kamerlid – tevens AR-partijvoorzitter – De Boer. Deze verwierf bij de stemming in de fractie negen stemmen.⁶⁰ Ook een kandidatuur van de van oorsprong antirevolutionaire loyalist Van Houwelingen voor het vice-fractievoorzitterschap werd door de fractie afgestemd.⁶¹

6.5 *Het Rijswijkse beraad*

Volgens afspraak zouden ARP, CHU en KVP zich op 3 maart 1979 uitspreken over het ontwerp-fusieprotocol, de ontwerp-statuten en enkele andere stukken die van belang waren voor de fusie. Het doorsturen van de betrokken stukken door de Unieraad en de partijraden van ARP en KVP naar de lagere partijgeledingen werd algemeen beschouwd als een bewuste politieke keuze voor de fusie.

Naar aanleiding hiervan schreef Goudzwaard rond de jaarwisseling 1978/1979 een concept-artikel voor *Trouw*, waarin hij verklaarde dat zijn bezorgdheid over de politieke inhoud die het CDA zou krijgen de laatste maanden eerder was gegroeid dan afgenomen: 'Wanneer zowel de kandidatuur-De Boer als de kandidatuur Van Houwelingen voor respectievelijk het fractievoorzitterschap en het vice-fractievoorzitterschap door de CDA-fractie wordt afgewezen, kan dat berusten op een aanvaardbare kwaliteits-vergelijking tussen in aanmerking komende personen. Maar het kan ook berusten op een afwijzing van een politieke lijn, zoals die door Aantjes in alle gebrektheid getrokken is. En wanneer het laatste het geval is, kan zich een proces van vervreemding voor althans een deel van de christen-democratische achterban doorzetten.'⁶² Om deze reden pleitte Goudzwaard voor de opstelling van een program van uitgangspunten, waardoor de vraag van de richting van het CDA rechtstreeks aan de orde kon worden gesteld en waardoor tevens de persoonlijke aanspreekbaarheid van ieder CDA lid op de politieke overtuiging van het CDA duidelijk gestalte kreeg. En dat was belangrijk, '[w]ant wanneer zoiets zou uitblijven – is het dan nog wel mogelijk met de hand op het hart achter een voorgenomen fusie-besluit te blijven staan? Zou een federatie met lijstverbinding in dat geval niet eerder in aanmerking komen dan een algehele samensmelting?'⁶³

Goudzwaard zond het concept-artikel naar AR-partijvoorzitter De Boer, die hem liet weten met de inhoud ervan 'geen enkele moeite' te hebben. Het bezwaar van De Boer tegen het artikel was echter, 'dat er geen strategie, geen doelbewuste weg, achter zit. (...) Een uitstippelen van een weg – mee, nu na het doelbewust geplande artikel van Anton Veerman – lijkt mij beter.'⁶⁴ Het artikel van Veerman waar De Boer op doelde was 'Niet nodig en niet gewenst de fusie uit te stellen. AR-krachtscentrale

buiten het CDA en buiten de fractie gewenst', uit *Nederlandse Gedachten* van 23 december 1978.⁶⁵

Goudzwaard besloot deze suggestie van De Boer te volgen. Het ontwerp-artikel voor *Trouw* ging terug in de portefeuille en Goudzwaard schreef aan De Boer het op prijs te stellen, wanneer een intern AR-beraad zou plaatsvinden over de vraag of er een strategie diende te worden uitgezet en, zo ja, welke. Bij dit beraad zouden mensen als Aantjes, Berghuis, Boersma, De Gaay Fortman, Prins en Ruppert betrokken moeten zijn: 'De keuze is wellicht wat selectief, maar het dienen wel representanten te zijn van een *politieke* lijn. Een lijn, die – met het oog op de toekomst – ook niet-AR mensen in het CDA, die onvrede hebben in positieve zin, kan aanspreken.'⁶⁶

Hierop verzond De Boer een convocatie voor een beraad aan een negental ARP'ers: Aantjes, Corporaal, De Gaay Fortman, Goudzwaard, Van Houwelingen, Prins, Rothuizen, Ruppert en Veerman.⁶⁷ Als leidraad voor het beraad zou een vertrouwelijke en persoonlijke notitie fungeren van Goudzwaard. In deze notitie, getiteld 'Een (kleine) poging tot bezinning rondom de koers van het CDA', schetste Goudzwaard drie alternatieven:

Het zwijgen, het alles nu maar op zijn beloop laten, is het eerste alternatief. Het vernietigende bezwaar tegen dit alternatief is dat we er dan aan meewerken, dat de inhoud van een evangelische politiek toch geleidelijk aan steeds meer aan de vorm ervan dreigt te worden opgeofferd. Het alternatief staat in geweten alleen voor diegenen open, die vrede hebben met de wijze waarop het CDA zich nu ontwikkelt en zal gaan ontwikkelen.

Het breken, door de fusie radicaal af te wijzen, is het tweede alternatief. Het is echter de vraag of we zo de mensen-in-den-lande niet in de steek laten, en bij onze vlucht niet terugvallen op een-partijtype, dat in feite geen toekomst heeft. Niet alleen het CDA, maar ook de ARP zou van top tot aan de bodem splijten. Daarom zie ik persoonlijk geen andere weg dan die van een kritische verbondenheid met het CDA, die dan ook echter als *kritische* verbondenheid *expliciet* tot uitdrukking moet worden gebracht. Aan een blijk van een zekere vorm van distantie is juist nu, voordat alle beslissingen zijn gevallen, behoefte – opdat men goed weet, *hoe* we aan het CDA meedoen en in de toekomst ook alleen kunnen blijven meedoen. Tegelijkertijd zal echter duidelijk zijn, dat deze 'reservatio mentalis', dit blijk van beperkt afstand nemen, voor de toekomst eerst dan echte betekenis zal hebben, wanneer het niet een typisch 'antirevolutionair' avontuur is,

maar in de manier van stellen de grenzen van onze eigen ARP althans ten dele *overschrijdt*. Wanneer onverhoopt eens een breuk zou komen, zou deze niet behoren samen te vallen met de klassieke, traditionele partijlijnen.⁶⁸

Concreet noemde hij in de notitie de volgende mogelijkheden die de beoogde distantie naar zijn oordeel op loyale wijze tot uitdrukking konden brengen:

- het aankondigen van de oprichting van een werkgemeenschap voor evangelisch politieke bezinning in het CDA (of een betere term), die zich niet alleen voorstelt het CDA loyaal-kritisch te begeleiden, maar ook adviezen te geven ten aanzien van onder andere de samenstelling van de kandidatenlijst, en de door de kiezers te verkiezen personen;
- het uitzonderen van de Kuiperstichting van de fusie, met een vereniging die deze in stand houdt;
- een uitgewerkt aanbod doen aan KVP en CHU van een zware federatie, in plaats van een fusie als einddoel (bezwaar: heeft geen grens-overschrijdend karakter);
- het aansluiten bij het beding van de AR-partijraad, dat de uitgangspunten nader moeten worden uitgewerkt (en dat als voorwaarde opnemen in de statuten voor algehele samensmelting?) of een combinatie van deze elementen, die met elkaar zouden kunnen worden vermeld in een publiek stuk, zo mogelijk ook door enkele katholieken onderschreven (Bogaers?), – een soort vijf-heren-brochure dus –, op basis van een kritische analyse van het huidige CDA, waarin de noodzaak tot het nemen van enige distantie *met* de institutionele uitdrukking daarvan op pittige wijze naar voren wordt gebracht.⁶⁹

Op 5 februari 1979 vond ten huize van Veerman, in Rijswijk (Z-H), het interne AR-overleg plaats.⁷⁰

Twee weken na het Rijswijkse beraad publiceerde Goudzwaard een 'ongevraagd advies'. Mede-ondertekenaars van dit advies waren H.A.M. Fiolet, secretaris van de Raad van Kerken in Nederland en de enige katholiek in het gezelschap, G.A. Kieft, oud-Kamerlid voor de ARP en oud-secretaris van de NCRV, C. Mak, praeses van de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Prins, oud-directeur van de Kuiperstichting en Rothuizen, hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen.⁷¹

In het 'ongevraagd advies' uitten de zes hun teleurstelling over het kabinetsbeleid. Letterlijk schreven de zes: 'Er wordt op de winkel gepast.'⁷² Ook hadden zij kritiek op de koers van de Tweede-Kamerfractie: 'Er is stellig op een aantal punten een eigen inbreng, maar er is ook zoveel water in de wijn gedaan dat een middelmatig en niet aansprekend beleid het gevolg was.'⁷³ De grondslagdiscussie werd, ook na het verschijnen van het rapport van de commissie-Verschuer, onbevredigend geacht: 'Wat maakt het uit wanneer er weer een nieuw rapport ontstaat, weer een aantal indrukwekkende documenten worden opgesteld, wanneer de kloof tussen woorden en daden zo probleemloos als een feit in het CDA wordt aanvaard? De keuze van de rapporteur lijkt beslissend te zijn, meer dan de vraag waartoe men zich in de politieke praktijk van alledag wil verbinden.'⁷⁴ Tenslotte hadden Goudzwaard c.s. met zorg kennis genomen van het feit, dat het CDA aankoerste op een tweede kabinet-Van Agt. De eigen koers en het karakter van het CDA stonden daarmee ter discussie.⁷⁵ De briefschrijvers verklaarden geen breuk voor te staan in de totstandkoming van het CDA. Zij kozen voor 'een zekere "pas op de plaats" in organisatorische zin, voor een consolidatie van de gegroeide verhoudingen': 'Deze pas op de plaats houdt in, dat het gestelde einddoel – de fusie – onder de huidige omstandigheden niet langer via een gesloten tijdschema wordt nagestreefd. De weg naar de fusie op een later ogenblik blijft open, maar ze wordt niet langer verplichtend en geforceerd voorgeschreven. In positieve zin kan deze consolidatie inhouden, dat als een voorlopig eindstation de federatie wordt aanvaard zoals die reeds op dit ogenblik in tal van opzichten bestaat en werkzaam is.'⁷⁶

Op dat moment had ook AR-partijvoorzitter De Boer zelf in een interne gespreksnotitie een aantal vragen opgeworpen met betrekking tot de wenselijkheid van de fusie op dat moment:

Partijbestuurders mogen zich nooit laten leiden door nostalgie, maar wel moeten zij oog hebben voor de effecten die hun beslissingen kunnen hebben en voor hun eigen verantwoordelijkheid ten aanzien van het antirevolutionaire erfdeel. Is de inbreng vanuit de ARP gewaarborgd in het grotere geheel of sneeuwt deze onder of kan deze gemakkelijk ondersneeuwen? Zijn er garanties met betrekking tot het rekening houden met benaderingen vanuit een AR-, of CH-visie, of beslist de macht van het getal, zoals dit in feite gebeurd is bij de gang van zaken rond de ver-

kiezing van de fractievoorzitter? (...) Het CDA heeft steeds betoogd geen polarisatie te willen. Toch krijgt de polarisatie kansen onder het motto van 'redelijke liberalen' en 'onredelijke socialisten'. Het punt is niet of 'redelijk' en 'onredelijk' al dan niet juist zijn, maar of het CDA zich voldoende profileert als een eigen stroming en of als gevolg van die polarisatie in onze samenleving het CDA geleidelijk aan niet naar rechts op zal schuiven. Een ontwikkeling in de richting van de Duitse situatie is in de Nederlandse politiek bepaald niet denkbeeldig. Een CDA dat daarin verzeild raakt – en dat is dan het resultaat van een geleidelijk proces – is volkomen mislukt.⁷⁷

Had in de vergadering van het AR-partijbestuur van 10 februari 1979 nog een betrekkelijk open gedachtenwisseling plaatsgevonden over deze notitie,⁷⁸ de verschijning van het ongevraagd advies leidde tot innerlijke verscheurdheid bij leden van het dagelijks bestuur. Zo merkte Kuiper op 2 maart 1979 op: 'De voorzitter moet op de partijraad duidelijk maken dat de motieven van Goudzwaard, Vermaat enzovoort ook die van het dagelijks bestuur zijn. (...) Ik voel niets voor een CDA zonder Goudzwaard en de zijnen. Ik voel niets voor een ARP die een minderheid afschrijft.'⁷⁹

Niettemin slaagde het dagelijks bestuur van de ARP erin overeenstemming te bereiken over een resolutie, waarin werd vastgesteld dat het streven gericht bleef op het op korte termijn eensgezind tot stand brengen van een fusie tussen ARP, CHU en KVP. De tussenliggende tijd diende volgens deze resolutie te worden benut voor een verdere uitwerking van de politieke overtuiging in een program van uitgangspunten, terwijl tevens een evaluatie van het politiek beleid moest plaatsvinden. In die geest moest het partijbestuur met de andere partners in overleg treden. Een en ander betekende, dat het voorgestelde tijdstip van 1 juni 1980 niet haalbaar was. Om organisatorische redenen werd daarom gevraagd om uitstel van de fusiedatum.⁸⁰

Op de AR-partijraad van 3 maart 1979 verklaarde AR-partijvoorzitter De Boer een aantal elementen in het 'ongevraagd advies' te herkennen. Zijn betoog mondde echter uit in de conclusie, dat de briefschrijvers teveel van het goede vroegen. Ook de AR-partijraad als geheel onderschreef de brief van Goudzwaard c.s. niet. Na uitgebreide discussie nam de partijraad met 172 stemmen vóór en 43 stemmen tegen de – licht geamendeerde – ontwerp-resolutie van het dagelijks bestuur aan.⁸¹

Dronten, 3 maart 1979. Onderonsje tijdens de ARP-partijraadsvergadering tussen minister van Sociale Zaken dr. W. Albeda, mr. W.C.D. Hoogendijk (niet zichtbaar), 'ongevraagd-advies'-opsteller prof.dr. B. Goudzwaard en ARP-voorzitter H.A. de Boer. Goudzwaard, onder wiens leiding eerder het CDA-verkiezingsprogramma Niet bij brood alleen (1976) was opgesteld, trok zich op 13 mei 1980 terug uit het fusieoverleg uit onvrede over de koers van het CDA-invoering.

Op de partijraad van de KVP en de Unieraad speelde de brief van Goudzwaard c.s. geen rol van betekenis in de besluitvorming. De beide zusterpartijen van de ARP bleken sterk gekant tegen uitstel van de fusie.

Niettemin kwam er overleg over de wens van de AR-partijraad. Op 17 maart 1979 besloot het dagelijks bestuur van het CDA de eerder geplande fusiedatum van 1 juni 1980 enkele maanden op te schuiven naar 11 oktober 1980. In de bijeenkomst werd voorts – conform de wens van de AR-partijraad – overeengekomen, dat de komende periode zou worden benut voor een politiek-inhoudelijke discussie over het tot dan toe door fractie en kabinet gevoerde beleid in het licht van het CDA-verkiezingsprogramma 'Niet bij brood alleen' en het regeerakkoord met de VVD,

alsmede over de toekomstige politieke koers. Hiertoe stelde het dagelijks bestuur een commissie Politieke koers in, die onder voorzitterschap kwam te staan van Steenkamp. J.P. van Rijswijk werd secretaris.⁸²

Een maand later reeds kwam de commissie-Steenkamp met een tussentijds rapport, dat tamelijk kritisch van toon was.⁸³ Tijdens de behandeling van deze nota op 27 en 28 april 1979 in een speciale vergadering van een versterkt dagelijks bestuur van het CDA in 'De Koningshof' te Veldhoven, plaatste het dagelijks bestuur een aantal kanttekeningen bij de nota en verzocht het de commissie over te gaan tot nadere uitwerking en uitdieping van hetgeen was aangedragen.⁸⁴

Op 29 september 1979 publiceerde de commissie-Steenkamp vervolgens haar eindrapport.⁸⁵ Mede doordat het rapport vooraf ter inzage gegeven was aan de zittende CDA-bewindslieden en aan fractievoorzitter Lubbers, was het een tamelijk gepolijst stuk.⁸⁶ Het oordeel, dat het dagelijks bestuur van het CDA veldde over het eindrapport van de commissie Politieke koers, was negatief. '[H]ier en daar (...) door de praktische ontwikkelingen achterhaald', 'meer een beschrijvend dan een beoordelend karakter', 'fragmentarisch', waren enkele van de tijdens deze vergadering gebruikte kwalificaties.⁸⁷ Niettemin fungeerde het, zonder congresstuk te zijn, als basis voor de discussie tijdens het vijfde CDA-congres van 15 december 1979 te Dronten.

6.6 *Het Program van uitgangspunten*

In het bijzonder de ARP had er – teneinde een nadere invulling te geven aan de politieke overtuiging van het CDA – zowel bij de behandeling van het rapport *Relatie grondslag en politiek handelen* als bij de behandeling van het 'ongevraagd advies' van Goudzwaard c.s., op aangedrongen een program van uitgangspunten op te stellen. Op 11 april 1979 installeerde CDA-voorzitter Steenkamp hiertoe een commissie-Kremers. Rapporteur van de commissie was H. Borstlap.⁸⁸

Bij de nadere uitwerking van de uitgangspunten kon de commissie-Kremers, behalve op het beknopte program van uitgangspunten dat in 1976 was opgesteld door de commissie-Goudzwaard, voortbouwen op een aantal rapporten die de gezamenlijke wetenschappelijke instituten van de drie partijen

sinds 1974 hadden uitgebracht. Met name ging het daarbij om *Plichten en perspectieven. Aanzet voor een profielschets van het CDA* (1974), *Gerede twijfel. Bijdrage tot de discussie over de perspectieven van onze economische ontwikkeling* (1974) en *Gespreide verantwoordelijkheid. Een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde* (1978).⁸⁹ In laatstgenoemd rapport waren het aloude antirevolutionaire beginsel van de soevereiniteit in eigen kring en het katholieke subsidariteitsbeginsel samengebracht in het begrip 'gespreide verantwoordelijkheid'.⁹⁰

Mede hierdoor kon de commissie reeds op 29 augustus 1979 unaniem een ontwerp-*Program van uitgangspunten* uitbrengen. Dit program was opgebouwd uit 77 artikelen en een beknopte toelichting, die getuigenis wilde afleggen van de geest waarin de artikelen waren opgesteld en het kader waarin deze waren geplaatst. In het program werden, naast gespreide verantwoordelijkheid, nog drie andere kernbegrippen geïntroduceerd: gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap.⁹¹

In tegenstelling tot het beknopte program van uitgangspunten uit 1976 werd het program van de commissie-Kremers wel besproken in de drie partijen.⁹² Vanuit de partijen werden hierbij ruim vierhonderd amendementen ingediend.

De commissie-Kremers hield zich in een tweetal vergaderingen bezig met de pre-advisering over de amendementen, waarbij het aantal artikelen werd teruggebracht tot 58.⁹³ De commissie was op een uitzondering na unaniem over de pre-adviezen. Deze uitzondering gold het artikel over de kernwapens, waar het commissielid Goudzwaard een afwijkend standpunt innam. De commissie-Kremers had de tekst voorgesteld, dat het CDA in het kader van een beleid gericht op het voorkomen van oorlog en het behouden van vrede en veiligheid in bondgenootschappelijk verband streefde naar het terugdringen van de bewapeningswedloop. Goudzwaard stelde voor te lezen: 'bij voorkeur in bondgenootschappelijk verband'.⁹⁴

De discussie tijdens een op 28 juni 1980 te Noordwijkerhout over het ontwerp-*Program van uitgangspunten* gehouden 'conferentie' leidde ertoe, dat de formulering werd gewijzigd in 'met name in bondgenootschappelijk verband'. In de toelichting werd opgenomen, dat de NAVO hoofdinstrument van beleid bleef.⁹⁵

6.7 De verklaring van de vier partijvoorzitters

De discussie over het kernwapenartikel uit het *Program van uitgangspunten* was mede beïnvloed door de aanvaring, in december 1979, tussen het kabinet-Van Agt en een deel van de CDA-fractie in de Tweede Kamer over de modernisering van de Europese nucleaire wapens en de Nederlandse mede-verantwoordelijkheid daarvoor. Op 6 december 1979 stemden tien CDA-Kamerleden voor een motie-Stemerdink (PvdA), waarin de produktie en de stationering van dergelijke nieuwe wapens werd afgewezen. Het betrof de fractieleden Beinema, De Boer, Borgman, J. Buikema, H.C. Couprie, Dijkman, Faber, Van Houwelingen, De Kwaadsteniet en Scholten. De motie werd hierop aangenomen met 76 tegen 69 stemmen. Vijf dagen later maakte de Nederlandse regering tijdens overleg in NAVO-verband een voorbehoud met betrekking tot de plaatsing van kruisraketten op Nederlands grondgebied tot eind 1981.

Op 15 december 1979 nam het CDA-congres te Dronten een verzoenende resolutie aan, waarin het als zijn oordeel uitsprak dat 'alle fractieleden zich op dit punt bewegen binnen de grenzen van het CDA-program en dat de leden naar eer en geweten handelen op grond van hun persoonlijke verantwoordelijkheid'.⁹⁶ Hiervoor had Van Agt over het Nederlandse voorbehoud opgemerkt: 'Wij zijn op een eerlijke manier te werk gegaan, zowel in onze relatie met de bondgenoten als in die met ons eigen Nederlandse parlement. Van dubbelspel is in het geheel geen sprake. Elke insinuatie dat zulks wel het geval zou zijn, wijzen wij met verontwaardiging af.'⁹⁷

Tijdens het debat in de Tweede Kamer over de kwestie van het Nederlandse voorbehoud, op 19 december 1979, weigerde Van Agt uitsluitel te geven over de vraag of ons land nu wel of geen verantwoordelijkheid droeg. Een nieuwe motie-Stemerdink vroeg om het niet aanvaarden van verantwoordelijkheid voor het NAVO-besluit. Nadat het kabinet het 'onaanvaardbaar' had laten horen, werd deze motie met 81 tegen 66 stemmen verworpen. De motie werd door geen enkel lid van de CDA-fractie ondersteund.

Niettemin bleef de onvrede bestaan, dat de fractie mogelijk onjuist, of althans onvolledig, was voorgelicht inzake de verantwoordelijkheid van Nederland voor de produktie van de kernwapens.⁹⁸ Zo maakte Goudzwaard bekend, dat hij naar aanlei-

ding van de gang van zaken bij het kernwapendebat zijn werkzaamheden voor de op 28 november 1979 door het dagelijks bestuur van het CDA ingestelde programcommissie-Franken opschortte. Zijn antirevolutionaire medeleden Aantjes en mevr. F.J. Laning-Boersma volgden weldra zijn voorbeeld.⁹⁹

Teneinde de onvrede te kanaliseren nam De Boer vervolgens het initiatief tot wat de verklaring van de vier voorzitters is geworden, die hij ook grotendeels zelf heeft geconcipeerd.

In hun verklaring van 15 januari 1980 zeiden de vier partijvoorzitters – De Boer, Van Leeuwen, Steenkamp en Van Zeil, die Vergeer was opgevolgd als KVP-partijvoorzitter¹⁰⁰ – het te betreuren, dat het Kamerdebat van 19 december 1979 door toedoen van het kabinet, en derhalve van de ‘eigen’ premier, niet had kunnen eindigen in een zakelijke weging van feiten: ‘Teleurstelling is er over het feit, dat het kabinet het eigen voortbestaan inzet van het debat maakte op een moment dat de zaak zelve nog onhelder was. Hierdoor is de indruk ontstaan dat de eigen positie belangrijker was dan het verschaffen van duidelijkheid over een zaak waarover het parlement te beslissen had.’¹⁰¹ Voor het optreden van de ‘loyalisten’, daarentegen, bleken zij volop begrip te kunnen opbrengen:

De voorzitters onderstrepen de uitspraak van het CDA-congres van 15.12.1979 dat ‘alle fractieleden zich ten aanzien van hun standpunt met betrekking tot de modernisering van kernwapens bewegen binnen de grenzen van het CDA-program en dat de leden naar eer en geweten handelen op grond van hun persoonlijke verantwoordelijkheid.’

Van een bij sommigen op het congres aanwezige verkeerde gezindheid zich uitend in verkettering van het standpunt van dat deel van de fractie dat op 6.12.1979 voor de motie-Stemerdink stemde, nemen de voorzitters nadrukkelijk afstand.¹⁰²

In het CDA viel de verklaring slecht. Het werd in CHU-kring, maar ook bij delen van de ARP, een ongeloofwaardige methode gevonden om ten koste van het kabinet de eenheid in eigen kring te herstellen. De verontwaardiging was, voorzover althans uit de stukken valt op te maken, het grootst in KVP-kring. Na een geëmotioneerde discussie besloot het KVP-partijbestuur de volgende verklaring *niet* aan de publiciteit prijs te geven, maar ‘slechts’ ter kennis te brengen van het dagelijks bestuur van het CDA: ‘*Spreekt zijn teleurstelling uit:* over de verklaring van de

vier partijvoorzitters voor zover daarin van eenzijdige kritiek op het kabinet sprake is en neemt met name afstand van de zinsnede waarin het kabinet wordt verweten tijdens het kernwapendebat te zeer voorrang te hebben gegeven aan behoud van de eigen positie.¹⁰³ Op 25 januari 1980 vergaderde het dagelijks bestuur van het CDA.¹⁰⁴ De interventie van de vice-voorzitter van de KVP, G.J. Fleers, tijdens deze vergadering – die aanvankelijk niet in de notulen was opgenomen – luidde als volgt:

Inderdaad: er is uiteindelijk besloten om ons er toe te beperken deze verklaring aan dit bestuur ter kennis te brengen.

Maar niet dan nadat in de meest felle bewoordingen kritiek op de verklaring der voorzitters tot uitdrukking was gebracht.

Ik loop nu zo'n jaar of tien mee in het partijbestuur der KVP en zelden gingen de zeeën eerder zo hoog.

Het zal u niet verbazen dat slechts met de grootste moeite voorkomen kon worden dat het partijbestuur van de KVP haar standpunt publiek bekend maakte. (...)

Het moge zo zijn, dat de afloop van het kernwapendebat enige na-zorg vereiste. Het kan en mag echter toch niet zo zijn dat de kennelijk noodzakelijke zorgvuldige behandeling van een bepaalde groep in onze gelederen leidt tot een onzorgvuldige behandeling van een andere groep.

Dat, voorzitter, heeft in mijn partij de grootst mogelijke onrust veroorzaakt. En ik zeg u dan ook dat wij nog leven op een kruisvat dat ontploft indien vanuit dit bestuur ook maar de geringste steun, instemming of welk ondersteunend gebaar dan ook tegenover de buitenwereld wordt geuit in woord of in geschrift.

Er is een groot offer gebracht, dat offer mag en kan niet nog groter worden.¹⁰⁵

Enkele dagen later merkte G.J. van der Top in het dagelijks bestuur van de KVP op, dat in het verleden de noodprocedure heilzaam had gewerkt. De situatie waarin het CDA acht maanden vóór de beoogde fusiedatum verkeerde vormde volgens hem aanleiding om te overwegen wederom een commissie Noodprocedure in het leven te roepen.¹⁰⁶

6.8 *Het vertrek van Goudzwaard*

Met de vier-voorzittersverklaring was de onvrede over de ontwikkeling van het CDA niet geheel weggenomen. Zo maakte

Goudzwaard op 13 mei 1980 bekend zich terug te trekken uit het CDA-in-wording.

In de bij zijn afscheidsbrief gevoegde verantwoording noemde Goudzwaard als een van de redenen voor deze stap het feit, dat een beroep op de christelijke basis binnen het CDA 'allerminst eenvoudig is, ja zelfs onmogelijk. Het kan aan mijn manier van stellen gelegen hebben – ik sluit het bepaald niet uit. Maar ik kan niet om het ontstellende feit heen, dat elke verwijzing naar die grondslag in het CDA eerder verdeeldheid bewerkstelligt dan eenheid, eerder ergernis oproept dan een bereidheid tot bezinning.'¹⁰⁷

Volgens Goudzwaard gold dit echter niet alleen voor het CDA. In de discussies binnen de ARP was zich voor hem hetzelfde probleem gaan voordoen. Een 'wanhopig dilemma' was hiervan het gevolg: 'Ofwel je doet een beroep op wat het evangelie zegt – maar voordat je het zelf beseft is het overgekomen als een poging om te heersen over anderer gewetens. Ofwel je laat dat beroep na – maar daarmee is het uitgangspunt van de partij toch in feite tot een vrome achtergrondformule geworden, die willekeurig welke vorm van politiek dan ook al bij voorbaat wordt verondersteld te dekken. En dat is nog minder aanvaardbaar.'¹⁰⁸ Met de formulering van dit dilemma trok Goudzwaard in feite de mogelijkheid van een georganiseerde christelijke politiek in twijfel, zoals ook bleek uit het vervolg van zijn brief:

Daarom ben ik wellicht ook zelf verkeerd geweest in mijn pogen, samen met vele anderen, om het CDA organisatorisch en programmatisch naar buiten meer christelijk te laten lijken. Het werkt niet, en klaarblijkelijk is het evangelie daarmee ook geweld aangedaan, en daarvoor niet bestemd. Als het ergens voor bestemd is, dan wel voor een wereld waarin christenen en niet-christenen tezamen zijn vastgelopen, en nu ook tezamen weer de weg moeten vinden naar het vertrouwen op vaste beloften die voor ons hele volk gelden. Daarbij past, of past niet meer, een partij-politiek exclusivisme. Daarbij past wel het meewerken met allen, die in de praktijk het concreet blijken te willen wagen met onvoorwaardelijke eisen van recht en ethiek – boven het stellen van vertrouwen in de pseudozekerheden, die we militair, economisch en ook partij-politiek voor onszelf hebben gecreëerd. In die zin zal ook een politieke hergroepering in Nederland gewenst zijn.¹⁰⁹

Tot de opheffing, op 11 oktober 1980, is Goudzwaard niettemin lid van de ARP gebleven.

Inmiddels was ook de werkgroep 'Niet bij brood alleen' naar buiten getreden. Deze werkgroep, die in het najaar van 1978 in het leven was geroepen,¹¹⁰ betoonde openlijk steun aan Goudzwaard en aan de CDA-Kamerleden die kritisch stonden tegenover het kabinet-Van Agt. Er verscheen een bundel getiteld *Daar gaat het om*, waar Aantjes, Beumer, Fiolet, Goudzwaard, Verkuyl en anderen in schreven.¹¹¹ Op 15 maart 1980 hield de werkgroep, die inmiddels ook niet-CDA-leden bij haar activiteiten had betrokken, in de Meerpaal te Dronten een congres.

Hiernaast manifesteerde zich in de ARP het comité Antirevolutionaire Christen Democraten 1980. Dit comité, waarvan de vroegere adjunct-secretaris van de ARP R. Gosker¹¹² een van de drijvende krachten was, wendde zich aan de vooravond van de voorjaarspartijraad van de ARP tot de leden van de partijraad met een bezwaarschrift tegen het beleid dat door het partijbestuur van de ARP gedurende de laatste jaren was gevoerd.¹¹³ Het geheel van dit beleid beoordelend, achtte het comité dit – in de bij het bezwaarschrift gevoegde brief – 'politiek niet eerlijk, partij organisatorisch bedenkelijk, schadelijk voor de geloofwaardigheid van het CDA, moreel moeilijk te verantwoorden en de ARP onwaardig':

Wij zijn er niet blind voor, dat velen, en misschien wel zeer velen in de ARP, bekoord door het moderne levensgevoel, in de ban van nieuwe theologische opvattingen bereid zijn hun fiat te geven aan de koers die het partijbestuur vaart. Is het niet veelzeggend dat sinds dr. Schouten de leiding van de partij in andere handen overdroeg, ruim 50.000 leden voor het lidmaatschap hebben bedankt? Dit ernstige ledenverlies is begonnen na de omzwaai van dr. Berghuis. De crisis in de ARP is al 20 jaar aan de gang. Zij loopt nu uit op een open conflict. Velen hebben begrepen dat de leiding van de partij een andere koers ging varen en hebben haar het vertrouwen opgezegd. Had dit voor het partijbestuur geen aanleiding moeten zijn zich ernstig af te vragen of het nu wel de juiste beslissingen nam? Vele, zeer vele leden van de partij vragen zich onthutst en verbijsterd af hoe het toch is gekomen dat het partijbestuur zich op sleeptouw heeft laten nemen door een radicalistisch christelijk drijven, dat zozeer een dopers karakter draagt dat het niet meer verenigbaar is met de ARP-opvattingen. Het fregat van de ARP dat zich nu gaat voegen bij het flottijle van het CDA voert een vlag die de lading niet dekt.¹¹⁴

De groep van Gosker was een krachtige bondgenoot van de

werkgroep 'Niet bij brood alleen' op het punt van de grondslag. Zij hield er echter vrijwel tegengestelde opvattingen op na op het punt van de politieke koers. Om deze reden vonden de twee groeperingen elkaar niet.

Op 19 mei 1980 werd de uitslag bekend van de stemming onder de AR-kiesverenigingen inzake het antirevolutionaire gedeelte van de CDA-kandidatenlijst voor de eerstvolgende Kamerverkiezingen. De Boer zakte van plaats een naar plaats vier. De Koning steeg van plaats twee naar plaats een. Goudzwaard zakte van vijf naar acht, Van Houwelingen van zes naar tien en Scholten van negen naar 16.¹¹⁵

In zijn openingsrede voor de AR-partijraad van juni 1980 liet partijvoorzitter De Boer, teleurgesteld als hij was over deze uitslag, weten op 11 oktober 1980 binnen het CDA als partijorganisatie geen enkele bestuursfunctie te zullen aanvaarden.¹¹⁶ Het presidium van het CDA besloot hierop unaniem het dagelijks bestuur van het CDA voor te stellen de antirevolutionair Bukman bij het CDA-congres voor te dragen voor het voorzitterschap van het nieuwe CDA.¹¹⁷

In juli 1980 spande het in het parlement nog rond het debat over de olieboycot van Zuid-Afrika. In totaal 13 leden van de CDA-fractie in de Tweede Kamer stemden voor een motie-Ter Beek (PvdA), waarin werd aangedrongen op volledige uitvoering van de op 18 juni 1980 door de Tweede Kamer aangenomen motie-Scholten betreffende het instellen van een olie-embargo tegen Zuid-Afrika.¹¹⁸ Deze motie werd hierop met 79 tegen 66 stemmen aangenomen. Anders dan in december 1979, stemden zes CDA-fractieleiden – De Boer, Buikema, Couprie, Dijkman, Van Houwelingen en Scholten – ditmaal tevens voor een door Den Uyl ingediende motie, waarin de afkeuring werd uitgesproken over het feit dat de regering niet bereid was de motie-Ter Beek uit te voeren. Het kabinet overleefde de stemming ternauwernood. Deze motie werd met 74 tegen 72 stemmen verworpen.

6.9 Rond de fusie

Alvorens tot de fusie kon worden overgegaan, diende de federatieve structuur van het CDA te worden omgezet in een eenheidsorganisatie.¹¹⁹ De voorbereidingen hiervoor werden getroffen door een op 5 november 1977 door het dagelijks bestuur

Steenkamp ondertekent het fusie-protocol op het CDA-congres van 11 oktober 1980 in het Congresgebouw te Den Haag. Rechts van hem vice-voorzitter mr. J.L. Janssen van Raay, links van hem mevr.mr. J.J.M.S. Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn, staande van rechts naar links o.a. de nieuwe CDA-voorzitter drs. P.J. Bukman, CHU-voorzitter dr. L.M. van Leeuwen, ARP-voorzitter H.A. de Boer en KVP-voorzitter P.H. van Zeil.

van het CDA ingestelde brede statutencommissie, die – evenals de commissie die in 1974 de federatieve statuten had opgesteld – onder leiding stond van J.L. Janssen van Raay.¹²⁰

Het door de commissie opgestelde fusieprotocol omvatte een aanzienlijk aantal overgangsbepalingen inzake de verdeling van posten over de verschillende 'bloedgroepen', teneinde te voorkomen dat er een onevenwichtige samenstelling in de bestuursorganen ontstond. Er kwam een college van advies, bevoegd om een bindende uitspraak te doen wanneer tenminste vijf leden van het partijbestuur de klacht uitten, dat bij de opstelling van een kandidatenlijst voor een vertegenwoordigend lichaam c.q. de kandidaatstelling voor een partijorgaan, in redelijkheid geen

recht was gedaan aan de opbouw van het CDA uit de verschillende componenten.

In de drie partijen werden de voorstellen van de commissie met grote meerderheid aanvaard. Dat gold zowel het ontwerp-fusieprotocol als de daarmee verbonden ontwerpstatuten van het CDA. Het bestuur van het CDA werd gemachtigd om in dubbele samenstelling tot definitieve beslissingen te komen. Op 28 juni 1980 werden te Noordwijkerhout de laatste knopen doorgehakt.¹²¹

Hierna moesten ARP, CHU en KVP nog slechts formeel het besluit nemen hun partij op te heffen.¹²² De CHU hield haar laatste algemene vergadering op 13 september 1980 te Ede. De opheffingspartijraad van de ARP, die het jaar ervoor nog haar eeuwfeest had gevierd, vond plaats op 27 september 1980 te Amsterdam, waar in 1851 een van de eerste antirevolutionaire kiesverenigingen was opgericht. De KVP, tenslotte, hield haar opheffingspartijraad op 3 oktober 1980 te 's-Hertogenbosch, waar onder anderen mgr. Bluysen het woord voerde.¹²³

Het fusiecongres vond plaats op 11 oktober 1980 in het Congresgebouw te Den Haag. In zijn afscheidsrede als CDA-voorzitter ging Steenkamp een moment terug in de tijd naar het jaar 1968:

Enige tijd nadat ik mijn direkte arbeid voor het CDA in wording begon, mocht ik een rede houden voor de KVP-partijraad in Tilburg op 8 juni 1968. De rede ging uit van mijn liefste bijbelwoord 'Gij zult Mijn getuigen zijn' en mondde uit in een oproep om een christen-democratische partij te stichten met een sterk politiek profiel.

Ondanks alle tegenslagen, verschillen en lange duur zeg ik nog harder dan in '68 dat er nu behoefte is aan een moderne christen-democratische partij, die de evangelische waarden vertaalt voor onze samenleving.

Ik citeerde u het bijbelwoord dat voor ons allemaal een opdracht bevat, een gave en opgave tegelijk.

Mijn vurigste wens voor het CDA in de toekomst is, dat mensen rondom en na ons ondanks alle kritiek toch zullen oordelen dat wij getracht hebben in ons beleid en in ons handelen die opgave waar te maken. Die opdracht werd aan ieder van ons gegeven door degene, die zin verleent aan ons werken en die aan het begin en het einde van ons leven staat.

Partijgenoten, leden van het CDA, vergeet het nooit: 'Gij zult Mijn getuigen zijn.'¹²⁴

Noten

1. Zie De Vries, *Grondpolitiek en kabinetscrises*, 140-143; Van Praag, *Strategie en illusie*, 228-235.
2. Later zou Boersma verklaren dat het een van de weinige beslissingen in zijn hele loopbaan was, die hij achteraf betreurde. Boersma en Terlingen, *Wat ik nog zeggen wilde*, 110 en 109, 112.
3. Van Agt zei hierover bij het begin van de CDA-verkiezingscampagne op 15 april 1977: 'Er zijn meer en andere waarden waaraan wij gestalte dienen te geven [dan de puur materiële]. De belangstelling daarvoor te verheviggen, sterker: daarvoor mensen enthousiast te maken, dat is ethisch réveil.' *Nederlandse Gedachten*, 22 april 1977.
4. Het CDA en de Tweede Kamerverkiezingen 1977. Evaluatie-rapport van het CVC. *Archief-CHU* 52. In het CVC, dat op 10 mei 1976 voor de eerste maal was bijeengekomen, hadden zitting Janssen van Raay (voorzitter), Corporaal (secretaris), Van Zeil (vice-voorzitter); Krajenbrink, Lindenburg en Oostlander (leden).
5. *Ibidem*, 69.
6. Resumé CVC, 25 mei 1977. *Archief-KVP* 957. In de periodiek in opdracht van VARA's Rooie Haan door het NIPO uitgevoerde opiniepeilingen had het CDA geruime tijd op winst had gestaan, tot maxima van 53 zetels in september 1975 en 56 zetels in oktober 1976. Zie: *Vrij Nederland*, 16 oktober 1976; Van Praag, *Strategie en illusie*, 206. Sindsdien hadden de christendemocraten in de peilingen echter terrein verloren.
7. Verslag Tweede-Kamerfractie CDA, 26 mei 1977. *Archief-CDA* 7.
8. Verslag gemeenschappelijke vergadering Tweede-Kamerfracties KVP, ARP en CHU, 17 mei 1977. *Archief-CDA* 7.
9. Verslag Tweede-Kamerfractie CDA, 26 mei 1977. *Archief-CDA* 7. Een stem werd blanco uitgebracht en een was ongeldig. Twee leden van de nieuw verkozen fractie, onder wie Van Agt, waren deze vergadering afwezig.
10. *Ibidem*.
11. *Ibidem*.
12. *Ibidem*. Eerder had Aantjes reeds te kennen gegeven een eventuele verkiezing tot tweede ondervoorzitter niet zonder meer te zullen aanvaarden.
13. *Ibidem*.
14. *Ibidem*.
15. *Ibidem*.
16. Verslag Tweede-Kamerfractie CDA, 2 juni 1977. *Archief-CDA* 7.
17. *Ibidem*.
18. *Ibidem*.
19. Verslag Tweede-Kamerfractie CDA, 6 juni 1977. *Archief-CDA* 7.
20. *Ibidem*.
21. Zie met name R.B. Andeweg, K.L.L.M. Dittrich en Th. van der Tak, *Kabinetsformatie 1977* (Leiden 1978); Ed. van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar 25 mei - 11 november 1977* (Amsterdam 1978); *Formatie belicht. CDA en kabinetsformatie*. CDA (z.p. z.j.); G. Puchinger, *In gesprek met het kabinet-Van Agt* (Kampen 1980); Van Praag, *Strategie en illusie*, 293-346.
22. Uiteraard speelde een complex van factoren een rol, waaronder ironisch genoeg bijvoorbeeld ook het niet op zich kunnen nemen van de hem aangeboden ministerschappen van Justitie en Verkeer en Waterstaat door Aan-

tjes. Zo schrijft E. van Thijn in zijn formatiedagboek over de nacht van 3 op 4 november 1977: 'Ik begrijp het niet. Nu heeft Aantjes toch de sleutel in handen. Wat wil hij nou eigenlijk. Ik wil hem spreken. (...) Half vijf ['s ochtends]: Aantjes komt binnen, bleek maar niet onhartelijk. We praten. Hij legt uit waarom hij niet naar Justitie wil. Eigenlijk wil hij helemaal niet in het kabinet. "Sorry, Ed, ik ben niet bij machte nog een oplossing aan te dragen." Hij herhaalt nog eens de woorden "niet bij machte". Helemaal begripen doe ik het niet.' Van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, 276. Vgl. ook Bram Stemerding, *Dagboeken* (Amsterdam 1986) 192.

23. Van Praag vermeldt, dat PvdA-voorzitter I. van den Heuvel goede relaties onderhield met ARP-voorzitter De Boer en met Aantjes. Van Thijn had eveneens goede contacten met Aantjes, terwijl leden van de zogeheten 'Steenwijkclub' – een met enige regelmaat elkaar treffende (vrienden)club, die zich ook intensief met het politieke beleid van de PvdA bezig hield en waartoe onder anderen behoorden A.L. ter Beek, J.C. van der Doef, G.J. Heyne den Bak, J.C. Kombrink, Van der Louw, W. Meijer, A. Peper, J.P. Pronk en P.A. de Ruiter – contacten onderhielden met een aantal ARP-Kamerleden. Kombrink kreeg, blijkens zijn aantekeningen, met enige regelmaat informatie over de verdeeldheid in de CDA-fractie van Kamerleden als Faber, Van Houwelingen, Scholten en eveneens van De Boer. Zo bevinden zich in het archief van Kombrink de CDA-fractienotulen van 23, 26 en 30 augustus 1977. Van Praag, *Strategie en illusie*, 342 (noot 22). Mogelijk is hierdoor aan PvdA-zijde een onjuiste taxatie gemaakt van de kansen op de totstandkoming van een kabinet van CDA en VVD.
24. Verslag Tweede-Kamerfractie CDA, 28 november 1977. *Archief-CDA* 7.
25. Ibidem.
26. Ibidem.
27. Ibidem.
28. *Nieuw perspectief*. CDA (Den Haag z.j. (1976)) 20.
29. AR-partijvoorzitter De Boer had het drietal – na overleg met Aantjes – tevoren bij zich geroepen en meegedeeld, dat hij juist hen kandidaat wilde stellen om diegenen in het kabinet te krijgen die geestverwant waren met de loyalisten in de Kamer. Brief Goudzwaard aan schrijver dezes, 4 juli 1991. Vgl. ook: Persbericht ARP, 14 december 1977. *Archief-KVP* 257.
30. Deze werkgroep had verder bestaan uit G.A.J. van Bakel (PPR), Faas (PPR), C. Hoek (PSP), W. Kok (PvdA), R. Kottman (D'66), J. Reehorst (PvdA) en A. de Roope (PSP). *Trouw*, 27 januari 1969.
31. Puchinger, *In gesprek met het kabinet-Van Agt*, 205.
32. Geen van beide bewindslieden zou de rit uitzitten. Kruisinga trad op 3 maart 1978 betrekkelijk onverwacht af in verband met de kwestie van de neutronbom, waar hij tegen was. W. Scholten volgde hem op. Andriessen trad op 22 februari 1980 af, toen hij binnen het kabinet onvoldoende steun vond voor zijn bezuinigingsplannen. Hij werd opgevolgd door Van der Stee, wiens portefeuille van Landbouw werd overgenomen door G.J.M. Braks.
33. Verslag Tweede-Kamerfractie CDA, 20 december 1977. *Archief-CDA* 7.
34. Ibidem.
35. W. Aantjes, 'Absent en dissidenten', *Nederlandse Gedachten*, 1 oktober 1977. Op 22 september 1977 hadden de fractieleden C. van Dijk, Van der Mei en Wisselink (allen afkomstig uit de CHU) blijk gegeven zich niet te kunnen verenigen met het besluit van de fractie akkoord te gaan met het

- samenstel van voorstellen van de informateur. Verslag Tweede-Kamerfractie CDA, 22 september 1977. *Archief-CDA* 7.
36. Verslag Tweede-Kamerfractie CDA, 20 december 1977. *Archief-CDA* 7.
 37. Ibidem.
 38. Ibidem. Boersma en Mevr. Van Leeuwen waren niet bij de stemming aanwezig.
 39. Ibidem.
 40. *Statistiek der verkiezingen 1978. Provinciale Staten, 29 maart*. CBS ('s-Gravenhage 1979) 16.
 41. Zie: *Statistiek der verkiezingen 1978. Gemeenteraden, 31 mei*. CBS ('s-Gravenhage 1980).
 42. Bij deze verkiezingen trad de van oorsprong antirevolutionaire loyalist Beumer op als lijsttrekker.
 43. Verslag algemeen bestuur CDA, 5 november 1977. *Archief-CHU* 53.
 44. Zie over de jaren van Van Leeuwens voorzitterschap: J. van den Assem, 'De CHU als partner in het CDA (periode 1977/1980)', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 25 (1980) 189-195.
 45. Besluitenlijst dagelijks bestuur CDA, 11 november 1977. *Archief KVP* 959. Lid van de commissie waren voorts W. Aalders, Beernink, De Bruyn, Eversdijk, Van Gennip, W.C.M. Klijn, Veenhof, Veerman, Vermaat en J.P. Versteeg. Binnen de KVP functioneerde op initiatief van mevr. Leyten (zie: Resumé dagelijks bestuur KVP, 18 juli 1977. *Archief-KVP* 243) een 'schaduwcommissie' Geloof en politiek als 'backing' voor de KVP-leden in de commissie-Grondslag en politiek handelen. Deze 'schaduwcommissie' bestond uit Andriessen, M.A.M. Boersma, De Bruyn, J.J.A.M. van Gennip, P.A. van Gennip, A. Hommel, Van Iersel, R. van Kessel, Klijn, mevr. Leyten, Lubbers, mevr. M.E.Chr.E. Nagel-Cornelissen. *Archief-KVP* 1026. Zie ook *De grondslag. Rapport van de commissie Geloof en politiek van de KVPJO* (z.p. z.j. (1978)).
 46. Mededeling Verschuier, in: *CDAktueel. Feiten en meningen*, 17 november 1978.
 47. Zie par. 4.5. Vgl. ook W.C.M. Klijn, 'Geloof en politiek in een christen-democratische partij', *Civis Mundi* 19 (1980) 130-140; A.M. Oostlander, 'Lezen en mogen verstaan', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 49 (1979) 34-45.
 48. *Rapport grondslag en politiek handelen*. CDA (Den Haag 1978) 40-41.
 49. Ibidem, 40-41, 30.
 50. Ibidem.
 51. Brief Oostlander aan leden commissie Grondslag en politiek handelen, 25 oktober 1978. *Archief-Beernink* 32.
 52. *Rapport grondslag en politiek handelen*, 4, 7.
 53. Verklaring voorzitters CDA, ARP, CHU en KVP met betrekking tot het *Rapport grondslag en politiek handelen*, als afgedrukt in dit rapport, 8. Met de inhoud van de aanbiedingsbrief gingen de voorzitters eveneens akkoord.
 54. *Nederlandse Gedachten*, 15 december 1978.
 55. Zie: Enkele gedragingen van mr. Willem Aantjes gedurende de periode van de Duitse bezetting 1940-1945. Ingezonden 6 november 1978. Gedrukte stukken 1978-1979, no. 15364; Rapport van de Commissie van Drie in de zaak Aantjes. Gedrukte stukken 1978-1979, no. 15625; Rapport van de bijzondere Kamercommissie van onderzoek naar kennis omtrent gedragingen van mr. W. Aantjes tijdens de Tweede Wereldoorlog. Gedrukte stukken

- 1978-1979, no. 15626. De openbare behandeling van deze stukken in de Tweede Kamer vond plaats op 16 november 1978 en 29 en 30 augustus 1979.
56. Dit gebeurde tijdens een beraad bij Aantjes thuis, dat plaatsvond onder leiding van Steenkamp, en waarbij verder aanwezig waren Eversdijk, Kuiper, Van Leijenhorst, Lubbers, Schakel en voorlichter P. van Tellingen. Schakel, *De laatste der mannenbroeders*, 175. Ook mevr. Cornelissen was, naar een van de betrokkenen – Kuiper – zich herinnert, bij dit beraad aanwezig.
 57. Ibidem, 176.
 58. Besluitenlijst Tweede-Kamerfractie CDA, 7 december 1978. *Archief-CDA* 8.
 59. Zie Arendo Joustra en Erik van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek* (3e druk; Baarn 1990).
 60. Besluitenlijst Tweede-Kamerfractie CDA, 7 december 1978. *Archief-CDA* 8. Er was een blanco en een ongeldige stem uitgebracht. Drie KVP'ers waren op het moment van de stemming afwezig, terwijl er door het aftreden van de antirevolutionair Boersma in het najaar van 1978 een vacature was binnen de fractie. Derhalve waren er bij de stemming 12 uit de ARP voortgekomen leden aanwezig. In het geval De Boer zou zijn gekozen tot fractievoorzitter, was Goudzwaard de belangrijkste kandidaat geweest voor het AR-partijvoorzitterschap. *De Tijd*, 19 januari 1979.
 61. Besluitenlijst Tweede-Kamerfractie CDA, 7 december 1978. *Archief-CDA* 8.
 62. B. Goudzwaard, 'ARP, CDA, 1978, 1979.' *Archief-Goudzwaard*.
 63. Ibidem.
 64. Brief De Boer aan Goudzwaard, 21 december 1978. *Archief-Goudzwaard*.
 65. Vgl. ook: A. Veerman, 'Geen domme kracht, maar kwaliteit', *Nederlandse Gedachten*, 19 januari 1979.
 66. Brief Goudzwaard aan De Boer, datum niet exact bekend (in het archief van Goudzwaard is slechts het laatste velletje bewaard gebleven). *Archief-Goudzwaard*. Goudzwaard toonde in zijn brief begrip voor de gecompliceerde positie waarin De Boer zich als partijvoorzitter bevond: 'In jouw verantwoordelijkheid kun je moeilijk dingen als deze *entameren*. Als er iets soortgelijks tot stand zou komen, moet je het persoonlijk wel als een soort ondersteuning kunnen aanvaarden, maar het moet niet leiden tot een zodanige betrokkenheid van jezelf, dat je als het ware een dubbelrol toebedeeld krijgt. Als mensen in zo'n moeilijke situatie een verantwoordelijkheid tot een zekere stap nemen, dienen ze dat wel in overleg met jou te doen, maar op volledig eigen gezag en daarop persoonlijk aanspreekbaar.' Ibidem.
 67. Brief De Boer aan Aantjes, Corporaal, De Gaay Fortman, Goudzwaard, Van Houwelingen, Prins, Rothuizen, Ruppert, Veerman, 18 januari 1979. *Archief-Goudzwaard*.
 68. B. Goudzwaard, 'Een (kleine) poging tot bezinning rondom de koers van het CDA', 18 januari 1979. *Archief-Goudzwaard*.
 69. Ibidem. De uitdrukking 'vijf-heren-brochure' slaat terug op de brochure *Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij* (Amsterdam 1915), waarin A. Anema, H. Bavinck, P.A. Diepenhorst, Th. Heemskerk en S. de Vries Czn. bedenkingen uitten tegen de wijze waarop Kuiper het leiderschap van de ARP opvatte.
 70. Goudzwaard had inmiddels op 20 januari 1979 een telefoontje gehad van

- Steenkamp. Van dit gesprek heeft Goudzwaard aantekeningen gemaakt, waaruit de volgende passage afkomstig is: '— hard: wanneer keuze voor fusie zonder radicalen of federatie met hen, dan het eerste.' Aantekeningen Goudzwaard telefoongesprek met Steenkamp, 20 januari 1979. *Archief-Goudzwaard*.
71. Goudzwaard heeft ook Berghuis verzocht de brief te ondertekenen. Zie: Brief Goudzwaard aan Berghuis, 12 februari 1979. *Archief-Berghuis* 382. Deze weigerde echter, omdat hij het ongevraagd advies niet ver genoeg vond gaan. *De Volkskrant*, 3 maart 1979.
 72. Een ongevraagd advies. Brief Goudzwaard aan redacties publiciteitsmedia, 19 februari 1979. *Archief-KVP* 266.
 73. Ibidem.
 74. Ibidem.
 75. Ibidem.
 76. Ibidem. In een van de concepten van het advies had de slotzin als volgt geluid: 'Daarom gebiedt de eerlijkheid te zeggen, dat bij een geforceerde samentmelting onder de huidige verhoudingen, die in weerwil van onze suggestie wordt voortgezet, wij terwille van ons geweten en van onze morele verantwoordelijkheid niet van de partij zullen zijn.' *Archief-Goudzwaard*.
 77. Gespreksnotitie in verband met beslissingen ten aanzien van het CDA. *Archief-ARP*.
 78. Resumé partijbestuur ARP, 10 februari 1979. *Archief-ARP*.
 79. Resumé dagelijks bestuur ARP, 2 maart 1979. *Archief-ARP*.
 80. Resumé dagelijks bestuur ARP, 2 maart 1979. *Archief-ARP*.
 81. Resumé extra-partijraad ARP. 3 maart 1979. *Archief-Roolvink* 19. Zie ook: *Nederlandse Gedachten*, 9 maart 1979.
 82. Besluitenlijst dagelijks bestuur CDA, 17 maart 1979. *Archief-KVP* 961. Namens het kabinet namen in de breed samengestelde commissie zitting Albeda en Hazekamp, namens de ARP Beinema, namens de CHU Gerritse en mevr. Tegelaar-Boonacker, namens de rechtstreekse leden Van der Toorn en namens de jongeren W. van der Camp.
 83. Nota betreffende smaak van het beleid en fractie, 18 april 1979. *Archief-KVP* 962.
 84. Samenvattend overzicht opmerkingen, gemaakt op vergadering dagelijks bestuur CDA, 27 en 28 april 1979, waarvoor tevens werden uitgenodigd de leden van de commissie Politieke koers en van het politiek topberaad. *Archief-KVP* 961.
 85. *Rapport van de commissie Politieke koers*. CDA (Den Haag 1979).
 86. *Het Parool*, 30 oktober 1979. Voor commissielid Beinema vormde dit aanleiding het eindrapport niet mede te ondertekenen.
 87. Besluitenlijst dagelijks bestuur CDA, 26 oktober 1979. *Archief-KVP* 962.
 88. Verder kende de commissie als leden Bleumink, mevr. Gardeniërs-Berendsen, Goudzwaard, De Koning, mevr. M.G.H.C. Oomen-Ruijten, Penders, A. Postma, W. Scholten, mevr. M.J. van der Veen-Schenkeveld, Veenhof en Verschuer. Aanvankelijk had de AR-delegatie in het dagelijks bestuur van het CDA zich op het standpunt gesteld, dat het aanbeveling zou verdienen wanneer voorzitter en secretaris/rapporteur van de commissie uit de kring van CHU en KVP kwamen. Men achtte het geen gelukkige zaak, wanneer de leiding bij dit soort zaken voortdurend bij antirevolutionairen berustte. Notitie met betrekking tot Program van Uitgangspunten, 16 januari

1979. *Archief-ARP*. Vgl. ook de volgende weergave van een interventie van De Boer tijdens een vergadering van het dagelijks bestuur van de ARP: 'Spreekster deelt de mening van Bukman dat het gevaar bestaat dat er in de praktijk een soort taakverdeling groeit, dat de AR in het CDA zorgt voor de ideologie, terwijl anderen de politieke kar gaan trekken. Dat zou geen goede ontwikkeling zijn.' Resumé dagelijks bestuur ARP, 19 januari 1979. *Archief-ARP*. Later kwam de AR-delegatie hier, mede vanuit de gedachte dat vooral op dit punt de AR-stroming binnen het CDA een grote inbreng kon leveren, echter op terug.

89. Het rapport *Plichten en perspectieven* was, zoals gemeld, verschenen onder eindredactie van Hoogendijk en Veringa. *Gerede twijfel* was het resultaat van een intensief overleg met de voorzitters van de sociaal-economische secties van de drie instituten, respectievelijk Goudzwaard, Nelissen en Udink. De bewerking was daarna uitgevoerd door medewerkers van de drie stichtingen, respectievelijk J.P.H. Thissen, Borstlap (tevens rapporteur) en mevr. Sleijser-Tegelaar. De commissie, die het rapport *Gespreide verantwoordelijkheid* samenstelde, bestond uit Steenkamp (voorzitter), Borstlap (rapporteur/secretaris), Veenhof (co-rapporteur); Van Bijsterveld, Gerritse, Hollander, P.H.A. Klep, Lanser, J.W.M. van Rooij, Udink, J. de Vries, Watèl, Weitenberg en Van Zutthem (leden).
90. Zie W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen. Achtergronden en beginselen* (11e, geheel herziene druk, bewerkt door H.E.S. Woldring; Deventer 1988) 44-110; A. Klink, *Christen-democratie en overheid. De christen-democratische politieke filosofie en enige staats- en bestuursrechtelijke implicaties* (Dissertatie Rijksuniversiteit te Leiden; Delft 1991), in het bijzonder de hoofdstukken III, IV en V.
91. Zie G.J.M. van Wissen, *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam; Amsterdam 1982) 622-632.
92. Zie A.M. Donner, 'Over het ontwerp-Program van uitgangspunten', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 50 (1980) 3-10.
93. Brief Borstlap aan Steenkamp, 21 april 1980. *Archief-KVP* 963.
94. Nota met betrekking tot het Program van uitgangspunten ten behoeve van Conference, 28 juni 1980. *Archief-KVP* 926.
95. Beknopt verslag 'conference' CDA, 28 juni 1980. *Archief-KVP* 926. Zie ook: Inleiding Kremers tijdens studiedag CDA-fractie in Tweede Kamer over 'De politieke overtuiging en de praktische consequenties daarvan', 18 april 1980. *Archief-KVP* 926.
96. *Onderweg via Dronten*. CDA (Den Haag z.j. (1979)) 42.
97. *Ibidem*, 39.
98. Zie: H.A. de Boer, 'AR'80', *Nederlandse Gedachten*, 21 juni 1980.
99. In deze commissie hadden verder zitting R.H. van de Beeten, M. Bos, N. Buysert, G.J. Geels, mevr. Leyten, J.P. van der Reijden, Schmelzer, G.A. Wagner. Oostlander fungeerde als secretaris en rapporteur van de commissie.
100. Een voornaam bezwaar tegen Vergeer was, dat hij zich tot vice-voorzitter van de christen-democratische fractie in het Europees Parlement had laten verkiezen, waardoor hij nog veelvuldiger afwezig zou zijn bij KVP- en CDA-bestuursvergaderingen dan voorheen. Zie: Stukken betreffende de problemen rond partijvoorzitter Vergeer, 1977-1979. *Archief-KVP* 4147.

101. Verklaring De Boer, Van Leeuwen, Steenkamp en Van Zeil, 15 januari 1980. *Archief-KVP* 963.
102. Ibidem.
103. Resumé vergadering partijbestuur KVP, 21 januari 1980. *Archief-KVP* 191.
104. Besluitenlijst dagelijks bestuur CDA, 25 januari 1980. *Archief-KVP* 963.
105. Interventie vice-voorzitter KVP tijdens vergadering dagelijks bestuur CDA, 25 januari 1980. *Archief-KVP* 963. Zie: Brief M.A. Kolster (directeur partijbureau KVP) aan voorzitter dagelijks bestuur CDA, 17 maart 1980. *Archief-KVP* 963. (Toezending interventie).
106. Besluitenlijst dagelijks bestuur KVP, 28 januari 1980. *Archief-KVP* 275.
107. Brief Goudzwaard aan bestuur CDA, 13 mei 1980. *Archief-KVP* 964.
108. Ibidem.
109. Ibidem.
110. Zie Cor Ofman, 'De worsteling om een radicaal-evangelische politiek', in: Idem (eindred.), *Erfgoed. Geschiedenis en gedachtengoed van tien jaar Evangelische Volkspartij* (Aalsmeer 1991) 9-49.
111. Werkgroep 'Niet bij brood alleen', *Daar gaat het om. Signalen voor christelijke politiek* (z.p. 1980). De overige auteurs waren S. van Bijsterveld, Ph. Burgers, H. Koetje, M.H. von Meyenfeldt, Van Ruller, M. Schotting, M. Smit, A. Verhoog-Bokma en A. Wessels.
112. Zie R. Gosker, 'Verontrusten en spijtstemmers', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 37 (1967) 69-81.
113. Het bezwaarschrift was getiteld *Het CDA en de AR-Partij*.
114. Brief Comité Antirevolutionaire Christen Democraten aan leden partijraad ARP, 21 mei 1980. *Nederlandse Gedachten*, 21 juni 1980. De brief was ondertekend door A. Assies, J.J.G. Boot, H.D.W. Boven, J. Brandsma, Van der Brugge, H. Bulthuis, F.J. Creemer, J. van Dam, L.J. van Dijk, H.H. Douma, A. Eijkenaar, M. van Gent, mevr. M.C. van Gent-van der Plaats, L.W.H. de Geus, Gosker, K. Groen, M.H. van Hout, J. Knibbe, L.G. van der Laan, P. van Leeuwen, A.G. van der Linde, H.J. van der Meiden, H. Meijer, L. Meijer, D. van der Meulen, Meulink, D.G. Nijman, Van Oosten, Van Rieszen, Schakel, K. Slotter, W.C. van Veelen, Verplanke, P.D. Vizee en H.J. Wibbelink.
115. Bijlage bij proces verbaal uitslag stemming door kiesverenigingen terzake AR-kandidatenlijst ten behoeve van eerstvolgende verkiezing leden Tweede Kamer der Staten-Generaal. *Archief-ARP*. De uitslag voor de eerste 12 was als volgt (tussen haakjes staat de notering op de advieslijst): 1. De Koning (2); 2. De Ruiter (3); 3. mevr. Kraaijeveld-Wouters (4); 4. De Boer (1); 5. De Graaf (8); 6. Faber (7); 7. Van Dam (11); 8. Goudzwaard (5); 9. Beinema (10); 10. Van Houwelingen (6); 11. De Kwaadsteniet (12); 12. B. de Vries (14). De advieslijst was vastgesteld op 27 maart 1980. Zie: Besluitenlijst versterkt partijbestuur ARP, 27 maart 1980. *Archief-ARP*.
116. *AR-Post*, 14 juni 1980. De Boer was anders de meest waarschijnlijke kandidaat voor het CDA-voorzitterschap geweest na de fusie. Zie: Memo bijeenkomst presidium ARP, 14 april 1980, ten huize van De Boer. *Archief-ARP*.
117. Persbericht CDA, 10 juni 1980. *Archief-KVP* 964. Voorts werden mevr. De Graaff-Nauta en Van Zeil bij het CDA-congres voorgedragen als onder voorzitters van het CDA vanaf de fusiedatum 11 oktober 1980. De voormalige Unie-secretaris Smits werd voorgedragen voor de functie van par-

- tijsecretaris, het rechtstreekse lid Veenhof voor die van penningmeester.
118. Het betrof de leden Beinema, H.A. de Boer, J.J.P. de Boer, Borgman, Bui-kema, Couprie, Dijkman, Faber, Van Houwelingen, De Kwaadsteniet, A.G.W.J. Lansink, Scholten en Veerman.
 119. Zie R.A.A.M. van Mierlo, De fusie van de Katholieke Volkspartij met de Anti-Revolutionaire Partij en de Christelijk-Historische Unie. Een studie van de fusieproblematiek, zowel voor als na de fusie van de Katholieke Volkspartij met de Anti-Revolutionaire Partij en de Christelijk-Historische Unie in het Christen Democratisch Appèl (Stageverslag, Eindhoven 1980).
 120. Van deze commissie maakten voorts deel uit G. van den Berg (secretaris); Beernink, J.M. Boll, Van den Broek, V.H. Bruins Slot, Corporaal, Fleers, Kaulingfreks, De Kwaadsteniet, Postma (leden). De secretaris van het federatieve CDA, Krajenbrink, was als adviserend lid toegevoegd aan de com-missie.
 121. Beknopt verslag 'conference' CDA, 28 juni 1980. *Archief-KVP* 926. Tijdens deze zelfde 'conference' stond ook het ontwerp-*Program van uitgangspun-ten* geagendeerd.
 122. Voor de teksten van de redevoeringen gehouden op de opheffingspartijra-den c.q. Unieraad van ARP, KVP en CHU, zie *Inleiding voltooid*. CDA (Den Haag z.j. (1980)).
 123. Zie J.W.M. Bluysen, 'Wereldwijde solidariteit', *Politiek Perspectief* 9 (1980) 3-6.
 124. *Inleiding voltooid*, 94. De fusie van ARJOS, CHJO en KVPJO volgde – gro-tendeels als gevolg van aarzelingen binnen de ARJOS – op 19 januari 1981, nadat op 16 april 1977 de federatie-CDJA was opgericht. Zie Govert Veld-huijzen, 'Tien jaar CDJA', in: Ab Klink, Jan Willem Sap, Jurjen Zeilstra en Govert Veldhuijzen (red.), *Nooit in het veilige midden. 60 jaar CD-Jonge-renwerk* (Franeker 1988) 45-55, aldaar 45-52.